

مردم ایران بوده است به اسم ترجمه اصیل سبب کدورت خوانندگان غیر ایرانی شود؟ آیا غرض واقعی از ترجمه اشعار فارسی همین است یا نه؟ در این باره ریچارد لوگالی بن در مقدمه کتاب خویش می نویسد:

با آن که غرض من از ترجمه این اشعار گردانیدن متنی از سخن سرای نامور ایرانی به زبانی شاعرانه و نزدیک به فهم انگلیسی زبانان بوده است و در این راه تا آن جا که می توانستم از کوشش دریغ نورزیده ام، بایستی بگویم که دسترنج من هر چند ظاهراً به سخنان حافظ شباهتی نداشته باشد معنا بر وفق نیت و مقاصد اوست. * (۱۲)

درستی این ادعا را از مقایسه میان اصل شعر حافظ و ترجمه انگلیسی لوگالی بن می توان دریافت. برای نمونه در این جا دو بیت اول غزل شماره ۴۷۶ حافظ به همراهی ترجمه انگلیسی آن ذکر می شود:

نسیم صبح سعادت بدان نشان که تو دانی
گذر به کوی فلان کن در آن زمان که تودانی
تو پیک خلوت رازی و دیده بر سر راحت
به مردمی، نه بفرمان، چنان بران که تودانی

Breeze of the morning, at the hour thou knowest
The way thou knowest, and to her thou knowest,
of lovely secrets trusty messenger,
I Beg thee carry this despatch for me;
Command I may not, this is but a prayer

Making appeal unto thy courtesy,

سعی ریچارد لوگالی بن در این راه بی توفیق بود چه وی با همه علاقه و ایمانی که به کار خود داشت نتوانست حافظ شیرین سخن را از خلال ترجمه آن یکصد غزل به مردم انگلستان بشناساند. ترجمه وی دو حسن بزرگ داشت: یکی آن که خوانندگان را ترغیب به فرا گرفتن زبان فارسی و یادست کم و ادا به جستجو برای یافتن حافظ واقعی کرد؛ دیگر آن که اشعار لوگالی بن چنان در حد خود بی نظیر بود که ناگزیر در میان ادبیات نخستین نیمه سده بیستم میلادی انگلیس جای خود را باز کرد و حتی تا با امروز از ممتازترین آثار ادبی زبان انگلیسی بشمار می رود.

پنج سال پس از انتشار ترجمه لوگالی بن، در سال ۱۹۱۰ میلادی گران مر بینگ^۱ که از علاقمندان زبان و ادبیات فارسی بود مجموعه ای زیر عنوان ترجمه رباعیات حافظ^۲ به تقلید از سبک ادوارد فیتزجرالد مترجم رباعیات خیام مشتمل بر شصت و پنج رباعی به چاپ رسانید. بفاصله ده سال پس از آن شصت و پنج رباعی کتابی در صد و چهل و هفت صفحه به همت شاعر ناشناس که خود را یکی از اعضای انجمن ایران نامیده است منتشر شد. این کتاب گزیده ای از رباعیات و غزلهای حافظ نام داشت.

1- L. Granmer_Byng

2- The Rubaiyat of Hafiz. English Translation by L. Granmer_Byng

Love of God seemed easy, but now difficulties have arisen .

2) How suffused with blood have the hearts of the lovers

and God became through hoping
for the perfume of that musk-pod which,
at the close of the night of this life, the
morning breeze lets loose from those
locks, from those twisting musk-scented
ring-lets

نیازی به توضیح نیست که این سبک نیز پس از کوششهای بین و لوگالی بن و آشنائی مردم صاحب قریحه با ترجمه‌های گرترو دبل محکوم به فراموشی بود بدویژه که در مجموعه یاد شده هیچ‌گونه نظم و تسلسلی منطقی دیده نمی‌شد .

بیست سال پس از انتشار مجموعه اشعار ریچارد لوگالی بن دوباره نوبت به زنی رسید که در این عرصه عرض وجود نماید و سنگ محک طبع خویش را بیازماید . الیزابت بریجز^۱ دختر ملک الشعرای آن عهد انگلیس در ۱۹۲۱ میلادی کتابچه کوچکی زیر عنوان غزلها و ابیاتی چند از حافظ^۲ انتشار داد که با ترجمه‌ها و آثار مترجمان پیشین بکلی متفاوت بود. چنان که خود الیزابت بریجز در مقدمه این مجموعه خاطر-

1- Elizabeth Bridges

2- Sonnets From Hafiz and Other Verses (O. U. P.)

Selections From the Rubaiyat and Odes of Hafiz,
The Great Mystic and Lyric poet of persia .

by A Member of the Persia Society of London 1920 .

مترجم ناشناس این کتاب مقدمه‌ای را که مشتمل بر هجده صفحه است به شرح زندگی ، ناکامیها و دشواریهای عهد حافظ ، تعصب خشاک و سالوس زاهدان ، معانی صوری و مجازی و اصطلاحات عرفانی که در غزلهای حافظ آمده است اختصاص داده ، در کتاب واژه نامه‌ای گنج‌انیده که صفحات ۲۸ تا ۴۱ کتاب را دربر می‌گیرد آن‌گاه به ترجمه رباعی‌هایی از مغنی نامه در چهارده فصل با شواهدی از غزلیات به همراهی ترجمه آن‌ها پرداخته و سپس گزیده‌ای از غزلها را ترجمه کرده است که بر رویهم از چهل تجاوز می‌کند و همچنین از ترجیع بندها و قصاید شواهدی می‌آورد. گاهی بعضی از ابیات به نثر و خالی از وزن یا بیرون از قواعد اوزان هجائی است و گاهی پاره‌ای از ابیات یا مصراع‌ها موزون است و به گوش فرد عادی انگلیسی خوش می‌آید؛ اما بهر حال مترجم ناشناس این مجموعه مانند اغلب کسانی که به ترجمه غزلهای حافظ دست زده‌اند گاهی از اصل دقیقاً پیروی و گاهی از آن بکلی عدول کرده است . مثلاً برای نمونه باز دوبیت اول نخستین غزل دیوان را در این جامی آوریم تا نشان دهیم که چگونه بیت اولی منظوم و تابع اوزان هجائی و بیت دومی منثور و خالی از آن اوزان است :

1) Ho there, O SAKI! O Perfect Murshid!

Pass round and offer the bowl of Mystic wine .

For at first, on the day of the Primal Covenant,

نشان ساخته است اشعار وی را نبایستی ترجمه از غزلیات حافظ دانست. غرض از ساختن آن منظومه‌ها صرفاً تقلید از افکار و سبک شاعر شیرازی نبوده است بلکه شاعر انگلیسی اراده کرده است که به ژرفای روح حافظ پی ببرد و آراء وی را در قالب ابیاتی هجائی، بی هیچ گونه پیروی از اصل به حلیه جدیدی آراسته کند. از آن جا که الیزابت بریجز از نخستین گام عذر تقصیر را خواسته و دست خود را آزاد ساخته است از قلب و حذف کلمات و بالاتر از آن در پاره‌ای جاها از وارد ساختن تغییراتی اساسی در شعر حافظ ابائی نداشته است. گاهی در میان اشعار این زن با ذوق به ابیاتی بر می‌خوریم که مانند درهای شاهوار دیوان حافظ از درخشش، چشم آدمی را خیره می‌کند، و گاهی تمامی یک غزل فقط نموداری از مضمون بیتی از غزل حافظ است و بس. اکنون ترجمه دو بیت از غزل دوم دیوان:

صلاح کار کججا و من خراب کججا

بین تفاوت ره از کجاست تا به کججا؟

دلهم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس

کجاست دیر مغان و شراب ناب کججا؟

1) Where is the pious doer ? and I the estrayd one,
where ?

Behold how far the distance from his safe home to
here!

2) Dark is the stony desert, trackless and vast and
dim,

Where is hope's guiding lantern ? Where is faith's star
so fair?

در ۱۹۲۲ م. به دنبال انتشار ترجمه‌های الیزابت بریجز که ضمناً گاهی اشعارش را با امضای مستعار 'داریوش' منتشر ساخته است مجموعه‌ای در هشتاد و یک صفحه به همت یکی از ارباب ذوق، رابرت اوبارد^۱ در شهر لاهور زیر عنوان 'خاطرات بیشتری از حافظ'^۲ به چاپ رسید که آن قدرها جلب توجه نکرد. مسلماً تاده دومسده بیستم میلادی علاقه‌مندان به شعر حافظ در انگلیس مشکل پسندتر شده بودند. هم زمان با انتشار مجموعه رابرت اوبارد ترجمه‌های رینولد نیکلسون مترجم مثنوی مولانا جلال‌الدین که فصلی را جداگانه به وی اختصاص داده‌ایم، در دسترس دوستداران اشعار حافظ قرار گرفت.

رینولد نیکلسون در ترجمه پاره‌ای از غزلیات حافظ همان سبک و شیوه را اختیار کرده است که خانم بریجز انتخاب کرده بود و به طور کلی با الیزابت بریجز هم عقیده بوده است، چنان که میان چند غزلی که وی از دیوان حافظ ترجمه کرده است و سبک و روش ترجمه الیزابت بریجز همانندی‌هایی فراوان می‌توان سراغ گرفت. رینولد نیکلسون استاد پروفیسور آربری و گروهی دیگر از فارسی و تازی‌دانهای انگلستان به سال ۱۹۲۲ میلادی در کتابش زیر عنوان چند ترجمه‌ای از آثار منظوم و منثور خاورزمین: توضیح داد که روش وی در ترجمه غزلهای حافظ (و تا حدی درباره غزلیات دیوان شمس) ترجمه آزاد بوده است؛ به سخن دیگر وی گاهی دو سه بیت اصل را بر روی هم ریخته و از مجموع آنها

1- Daryush 2- Robert Obbard
3- More memories of Hafiz

where the turband anchorite
chanteth Allah day and night,
church bells ring the call to prayer;
and the Cross of Christ is there .

نمونه دوم از غزل هشتاد و هفتم دیوان-

آسوده بر کنار چو پرگار می شدم ،
دوران چو نقطه عاقبتم در میان گرفت .
زین آتش نهفته که در سینه من است :
خورشید شعله‌ای است که در آسمان گرفت .

The calm circumference of life
when I would fain have kept
Time caught me in the tide of strife
and to the centre swept .

Of this fierce glow which love and you
within my breast inspire,
the sun is but a spark that flew
and set the heavens afire !

از ۱۹۲۳ تا ۱۹۵۲ میلادی یعنی از اواخر دهه دوم تا نیمه سده
میلادی کنونی هشت تن دیگر را سراغ داریم که در ترجمه غزل‌های
حافظ کوشش ورزیده‌اند . پاره‌ای از اینها مانند روین نوبی^۱ استاد
اسبق فارسی در کمبریج و جان بوون^۲ هر یک در کتابهای خود بر سبیل

1- Ruben Levy

2- J. Bowen

قطعه‌ای موزون در آورده است . گاهی ترجمه وی به اصل نزدیک است
و گاهی صرفاً قطعه منظوم زیبایی به انگلیسی است که فقط افکار حافظ
آن شاعر شیرین سخن مترجم را رهنمون والهام بخش بوده است . برای
روشن شدن مطلب بی‌مناسبت نیست در این جا دو نمونه از نیکلسون بر
سبیل شاهد بیاوریم :

نمونه نخست از غزل شصت و سوم :

روی تو کس ندید و هزارت رقیب هست ،
در غنچه‌ای هنوز و صدت عندلیب هست :
در عشق، خانقاه و خرابات، فرق نیست،
هر جا که هست پرتو روی حبیب هست .
آنجا که کار صومعه را جلوه می‌دهند ،
ناقوس دیر و راهب و نام صلیب هست .
نیکلسون هر مصراع این قطعه را به دو مصراع یا یک بیت کامل
مبدل ساخته است . از این قرار :

Mortals never won to view thee,
yet a thousand lovers woo thee;
not a nightingale but knows
In the rosebud sleeps the rose.

Love is where the glory falls
of thy face : on convent walls
or on tavern floors the same
unextinguishable flame .

نمونه فقط يك يا دو تا از غزل‌های حافظ را ترجمه کرده‌اند و حال آن‌که تعداد ترجمه‌های شش تن دیگر به مراتب زیادتر است.

پس از نیکلسون و روبن لوی، به سال ۱۹۲۵ به ترجمه‌های تاماس ^۱رایت نامی بر می‌خوریم که چندی دبیر انجمن ادبی ویون بود. رایت نیز به تقلید از سبک فیتزجرالد مقداری از اشعار حافظ را به قالب یکصد و یک رباعی ریخته و آن‌ها را در مجموعه‌ای زیر عنوان گل سرخ در نقاب ^۲ به چاپ رسانیده است. نه سال پس از رایت به نخستین شاعر ایرانی مسعود فرزند می‌رسیم که ابتدا دو غزل حافظ را به انگلیسی ترجمه کرده و سپس هفت غزل دیگر بر آن دو افزوده و همه را یکجا در لندن به چاپ رسانیده است. این ۹ غزل که ضمناً دو تای آن‌ها از دشوارترین غزل‌های حافظ برای ترجمه است به ترتیب عبارتست از غزل: ۳۸۱-۳۶۴-۳۳۰-۲۵۵-۳۶۶-۴۲۳-۳۳۶-۳۱۷ و ۱۴۲.

استاد فرزند که عمری را بر سر تهیه دیوان صحیح و پاکیزه‌ای از خواجه صرف کرده است ابتدا دو غزل حافظ را در رساله‌ای زیر عنوان در ترجمه حافظ ^۳ به سال ۱۹۳۴ در تهران منتشر ساخت. این رساله به زبان انگلیسی مشتمل بر ترجمه تحت اللفظی و ترجمه منظوم روانی از هفت غزل حافظ به همراهی شرح مبسوطی در باره دشواریهای ترجمه حافظ، معانی رمزی، کنایات، استعارات، و اصطلاحات عرفانی است. مجموع ترجمه‌های مسعود فرزند را می‌توان در دو کتاب: اولی ^۴مردی که می‌اندیشید یا مجموعه‌ای از اشعار که در لندن به سال ۱۹۴۳ چاپ

1- Thomas Wright

2- Rose in Hood

3- To translate Hafez

4- The man who thought

شد و دومی در رساله حافظ و اشعار وی ^۱ که در همان جا به سال ۱۹۵۳ انتشار یافت جستجو کرد. در رساله حافظ و اشعار وی، نویسنده حافظ را با شکسپیر و مولوی مقایسه کرده، اشکالات ترجمه غزل‌های حافظ و علل تهیه متن صحیحی از دیوان را بر شمرده و شرحی درباره مترجمان مختلف با کتاب نامه‌ای درج کرده است.

سه سال پس از مسعود فرزند، استالارد ^۲ ترجمه سی و سه غزل از غزل‌های حافظ را منتشر ساخت که در میان آن‌ها یکی دو تا را از غزل‌های فوق‌العاده زیبا باید بشمار آورد و ده سال پس از استالارد، آرثور آربری که پیشتر از او یاد کرده‌ایم کتاب پنجاه غزل حافظ ^۳ را به سال ۱۹۴۷ در کمبریج انتشار داد. این کتاب که به سال ۱۹۷۰ مجدداً درصد و هشتاد و هفت صفحه به چاپ رسیده است حاوی مقدمه‌ای مبسوط، متن فارسی پنجاه غزل حافظ به همراهی ترجمه آن‌ها از خود پروفیسور آربری و چند تنی از دیگر مترجمان، از آن جمله بل، لوگالین، لیف، جان‌پین، جان‌نات، ریچارد سون، الیزابت بریجز، پالمر و هرمان بیک‌نل است. پانزده غزل و قطعه‌ای آهوی وحشی از خود آربری است. به علاوه مترجم در مقدمه از پژوهشهای دانشمندان ایران، به ویژه مطالعات دکتر قاسم غنی مؤلف کتاب بحث در آثار و افکار و احوال حافظ سخن می‌راند، سپس شمه‌ای دربارهٔ اوضاع اجتماعی ایران عهد حافظ، ممدوحان و معاصران وی و کشمکشهای درازمدت میان اتابکان فارس و مخالفان آن‌ها بیان می‌کند. آرثور آربری درین کتاب برسیل آشنا

1- Hafez and His Poems

2- P. L. Stallard

3- Fifty Poems of Hafiz

wind-loosed musk

out of those tresses_the bright twist of

Black curls ?

سزاوار است در پایان این مقال خاطر نشان سازیم که کوشش‌های این سی و چند تن مترجمان حافظ و شیوه انقلابی پاره‌ای از آنان هنوز پایان کار نیست بلکه راه را به عاشقان دیوان خواجه در جهان انگلیسی زبان نموده است و امید است که مردان راه دیر یا زود قد برافرازند و به شیوه‌ای شایسته‌تر افکار و آراء لسان‌الغیب را بر ملت انگلیس عرضه دارند .

منابع و توضیحات فصل هفدهم

۱ - A Specimen of Persian Poetry or Odes of Hafiz .
London 1774

۲ - ن . ك . به مقدمه کتاب . ص ۸ .

۳ - Diwan - i - Hafiz W.S. Jarrett. Calcutta - 1881 .

۴ - ن . ك . به مقدمه سردیسون راس زیر عنوان اشعاری از دیوان حافظ

ترجمه گرترویدیل . چاپ جدید ۱۹۲۸

Poems from the Divan of Hafiz . by Gertrude Lowthian
Bell, London New Edition 1928.

۵ - ن ، ك . به

Elizabeth Burgoyne. Gertrude Bell From Her Personal
Papers

2 Vols . London 1961

۶ - براون جلد سوم تاریخ ادبیات ، متن انگلیسی ص ۱۶۲ . همچنین

ن . ك . به صفحه ۲۹۲ و ۳۰۳ همان جلد .

۷ - از جمله این اشتباهاتی که گرترویدیل مرتکب شده است آن است که می گوید یزید بن معاویه راسنیان پیشوای خود دانستند و شیعیان وی را لعن کردند که غلط بودن این گفته نیازی به توضیح ندارد، زیرا یزید را هر دو دسته ملعون شمردند . (صفحه ۱۴۵) یا آوازه خوانی قایق بانان رود گنگک (صفحه ۱۵۵) و یا حدیثی که در پایین صفحه ۱۷۵ منسوب به پیغمبر اسلام می‌داند .

۸ - مقدمه راس بر اشعاری از دیوان حافظ - گرترویدیل - لندن ۱۹۲۸

ص ۱۴ .

تمامی بیت این است:

اعز مکان فی الدنی سرج سابح

و خیر جلیس فی الزمان کتاب

ناگفته نماند که این بیت از قصیده معروف متنبی است که مطلع آن از این قرار است.

منی کن لی ان الشیاب خضاب

۹ - مقایسه کنید با سخنان سردنیسون راس در همین زمینه که معتقد است هیچ گونه ترجمه ای نمی تواند موسیقی دلپذیر کلمات حافظ را چنان که در فارسی شنیده می شود به شنونده خارجی منتقل سازد. ص ۱۷ و ۱۸ مقدمه بر مجموعه ترجمه غزلهای حافظ از گرترویدل - چاپ ۱۹۲۸ - لندن،

۱۰ - همه جا غزلها را به شماره یاد کرده ایم . این شمارهها مطابقت دارد با دیوان حافظ محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی.

۱۱ - ن. ک . به ص ۴۳ - ج ۴ شماره ۳ مجله روزگاران مقاله آبربری . ۱۹۴۵ .

Odes From the Divan of Hafiz . by R . Levy . - ۱۲
Introduction - 1905 .

۱۳ - صفحه ۱۵

Hafiz of Shiraz .

30 poems T . by Peter Avery & John Heath - Stubbs .
London - 1952

۱۴ - برای اطلاعات بیشتر درین باره ن. ک . به

G . M . Wickens - Bulletin of SOAS II Vol 14, I.

که در اینجا ویکنس شرح مبسوط و دقیقی از معنا و مفهوم وحدت هنری در

ادبیات ایران بدست می دهد . برای آشنائی با افکار وی خواندن دو کتاب دیگر بقلم همان نویسنده توصیه می شود که یکی

Anthology of Dawn Song,

و دیگری میراث ایران , Legacy of Persia,

زیر فصل دیانت است که در ۱۹۵۱ از طرف مؤسسه انتشارات اکسفورد

Oxford University press

به چاپ رسیده است .

فصل هجدهم

در جستجوی میراث گذشته

در بیان پژوهشهایی مربوط به ادیان، زبانها و تمدن دوره‌های باستانی ایران

نخستین پژوهشها - ترجمه اساتیر - همکاری میان محققان آلمان و انگلیس - دارمستتر و میلز - ترجمه اوستا - وست و شعائر دینی زرتشتیان - گایگر و پشتوتن - اشپیگل و عهد اوستا - لانگ و معتقدات زرتشتی - موقات و ادیان تطبیقی - تاماس و مولتون - پژوهش‌های جدید - زرتشت و زروانیان - ظهور زرتشت و داستان گشتاسپ - تاریخ قطعی تولد زرتشت - والتر هنینگ - خدمات هنینگ به فرهنگ ایران - خواندن سنگ نبشته‌های پهلوی و اشکانی - آثار هنینگ - یافته‌های تورفان - تولد مانی - مسعودی و ابوریحان و ابن ندیم - هارولد ییلی و پژوهشهای وی - متن‌های ختنی و مسائل زرتشتی - رابرت چارلز زی‌نر - ادامه مطالعات باستان‌شناسی - کاوش در مغرب و جنوب ایران - دیوید استروناخ و دیوید وایت‌هاوس - حفريات در سیراف - سیراف باستانی با کلیدرمزهای کهن - پایان سخن .

از آن جا که آئین زرتشت پیامبر ایران باستان یکی از مهمترین بنیادهای جهان متمدن در ششصد سال پیش از میلاد مسیح بوده و اصول معتقدات پیروان آن کیش در ادیان سه گانه بزرگ جهان، دین موسی، و آئین عیسی و بالاخره اسلام تأثیر فراوان به جا نهاده است پژوهش در باره اصول و مبانی معتقدات زرتشتیان، سرودهای مذهبی، رسوم و شعائر دینی آنها نیز مانند بسیاری از جنبه‌های گوناگون فرهنگ ایران از دیرباز در بریتانیا مورد توجه و علاقه محققان و دانش پژوهان بوده است . به طور کلی اغراق نیست اگر بگوئیم که تاسده هجدهم میلادی یا به سخن دیگر تا نتیجه پژوهشهای دانشمند جوان فرانسوی آنک تیل دوپرون¹ در فرانسه انتشار نیافته بود در واقع اروپائیان از هویت پیامبر ایرانی زرتشت و معنای آئین زرتشتی هیچ گونه آگاهی نداشتند .

در بریتانیا تا اواسط سده هجدهم که تاماس هایید یکی از اساتید دانشگاه اگسفورد کتاب خود را درباره تاریخ ادیان باستانی پارسیان،

مادها و اشکانیان^۱ به لاتینی منتشر ساخت فقط مقاله‌های انگشت‌شماری درباره آئین زرتشت نوشته شده بود. شاید نخستین کتابی که درباره کیش زرتشتی زیر عنوان آئین پارسیان^۲ به انگلیسی نوشته شده است از آن محققى لورد نام^۳ به تاریخ ۱۶۰۳ میلادی (۱۰۱۲ ه. ق) باشد که همزمان با شاه عباس بزرگ می‌زیست. کتاب آئین پارسیان به هیچ رو طرف قیاس با تاریخ محققانه تاماس هاید نیست، گو این که کتاب هاید نیز چنانکه درجائی دیگر اشاره کردیم بواسطه تکیه يك جانبه بر مآخذ و منابع مورخان و محققان دوره اسلامی مانند ابن‌الندیم و طبری شدیداً از جانب آنک تیل دوپرون مورد انتقاد قرار گرفت.

گرایش شدیدی که در خلال سده هجدهم میلادی به پژوهش درباره آئین زرتشت، هویت آن مرد بزرگ و جستجوی ریشه عقاید زرتشتی در میان معتقدات آریائی‌ان پیدا شده بود همه جاگیر شد و به انگلستان نیز سرایت کرد. این اشتیاق مفرط به‌ویژه از دهه دوم سده نوزدهم میلادی تا عهد ما، چنان که از کتابها و رساله‌ها و مقاله‌های چاپ شده برمی‌آید به‌خوبی محسوس است. در آغاز کانون این علاقه را مانند فرا گرفتن دستور زبان و ادبیات فارسی باید در هندوستان جستجو کرد. درست در عهده‌ی که تاریخ ایران سر جان ملکم منتشر گردید به سخن دیگر در ۱۸۱۸ میلادی کتابی در دو مجلد زیر عنوان دساتیر یا نوشته‌های مقدس پیامبران ایران باستان به چاپ رسید که مشتمل بر ترجمه دساتیر و توضیح و

1- Veterum Persarum et Partharum et Medorum
Religionis Historia. Oxford. 1760.

2- The Religion of parsis 3- H. Lord

تفسیری درباره نوشته‌های مذهبی ایران بود. * (۱) از هویت مترجم و مفسر این کتاب هیچگونه آگاهی در دست نیست و فقط می‌توان به قرینه حدس زد که باید این کتاب کار یکی از زرتشتیان مقیم بمبئی باشد.

در سال ۱۸۸۳ م. اقدام مهمتری صورت گرفت که می‌توان آن را نخستین گام اصولی در راه شناساندن آئین زرتشت و معتقدات پیروان آن دیانت در بریتانیا دانست. غرض ما از این نخستین گام، همکاری میان پژوهشگر نامدار آلمانی دارمس تتر^۱ و یکی از محققان انگلیسی به نام میلز^۲ بود که هر دو با هم همه کتاب اوستا را به زبان انگلیسی ترجمه کردند. * (۲) این ترجمه که در مجلدهای چهارم، بیست و سوم و سی و یکم کتابهای مذهبی مشرق زمین^۳ تدریجاً به چاپ رسید چهار سال به درازا کشید و مجلد سی و یکم در ۱۸۸۷ از زیر چاپ بیرون آمد.

يك سال پس از آن که دارمس تتر و میلز آغاز به ترجمه اوستا کرده بودند محقق دیگر انگلیسی ئی. و. وست^۴ رساله معروفی را که مشتمل بر نوشته‌های مذهبی و توصیف جامعی از اصول عقاید و شعائر دینی پارسیان یا زرتشتیان بود بر اساس ترجمه‌هایی که کرده بود به همراهی توضیحات و تعلیقات خویش منتشر ساخت. * (۳) این کتاب هنوز یکی از قدیمی‌ترین و معتبرترین مراجع در زبان انگلیسی برای این موضوع بشمار می‌آید. گزیده‌ای از مطالب وست در مجلد سی و هفتم از رشته کتابهای مذهبی مشرق زمین نیز به سال ۱۸۹۲ انتشار یافته

1- J. Darmsteter

2- L. H. Mills

3- Sacred Books of the East

4- E. W. West

است. (۴) *

ده سالی که از ترجمه دساتیر در ۱۸۸۴ آغاز می‌شود و به ۱۸۹۳ یا سال انتشار رساله‌ای در باره عادات و رسمها و اصول دین زرتشتیان پایان می‌یابد از نظر پژوهشهای علمی در باره موضوعی که مورد بحث ماست پرثمرترین دهه سده نوزدهم میلادی در بریتانیاست. در خلال سالهای ۱۸۸۵ و ۱۸۸۶ دو کتاب در باره تمدن ایران باستان و آئین ایرانیان باستانی و گات‌ها براساس نوشته‌های پژوهشگر بزرگ آلمانی گایگر^۱ به‌همت یکی از زرتشتیان مقیم هندوستان به نام **داراب دستور پشتوتن سنجانا** منتشر شد که ترجمان، نخستین آنها را **تمدن ایران شرقی در زمانهای باستانی**^۲ و دومی را **زرتشت در گات‌ها**^۳ عنوان داده بود. به‌علاوه از گایگر و پژوهشگر دیگر آلمانی **ف. اشپیگل**^۴ به‌سال ۱۸۸۶ م. کتابی به انگلیسی برگردانیده شد که آن را **عهد اوستا و زرتشت**^۵ خواندند. این کتاب هم‌مانند دساتیر بدون قید نام مترجم چاپ شده است و امروزه ما از هویت ترجمان آن هیچگونه آگاهی نداریم. از مقاله‌های متعددی که در همان ده ساله به‌چاپ رسیده است شاید آموزنده‌ترین آنها مقاله‌ای در ریشه مذهب اوستا نوشته **ل. ه. میلز**^۶ باشد که در مجله انجمن شاهی آسیائی لندن به‌چاپ رسیده

- 1- D. Geiger
- 2- Civilization of the Eastern Iranian in Ancient times
- 3- Zarathushtra in the Gathas
- 4- F. Spiegel
- 5- The age of the Avesta and Zoroaster
- 6- L. H. Mills

است. * (۵)

فهرست کتابهای تحقیقی ده‌سال یاد شده را باید با دو کتاب دیگر تکمیل کنیم که اولی به‌سال ۱۸۹۰ نوشته محققى به‌نام **لانگ**^۱ وزیرعنوان **یک تن زرتشتی** و باز درباره اعتقادات زرتشتیان بود. * (۶) درین کتاب مؤلف شرح داده است که چگونه زرتشت به پیروان خویش پاسداری از آخشیج‌های چهارگانه و ایمن‌داشتن جانوران ایزدی را از گزند و برکنار داشتن محیط را از آلودگی، پرهیزکاری از دروغ و سخن-چینی و بیکاری و بیابان‌گردی را امر فرمود تا هر آفریده‌ای از این رهگذر هر مزد را نیرو بخشد و او را در پیکار با اهریمن کمک کند. سخن کوتاه، از خلال نوشته‌های لانگ و رساله دیگر دوتن از دانشمندان انگلیسی‌زبان مقیم هند **بهاروش**^۲ و **ارواد شریارچی**^۳ درباره عادات و رسوم زرتشتیان، اندک‌اندک آگاهی مردم تحصیل‌کرده انگلیس به‌اهمیت آیین زرتشت فزونی گرفت. * (۷)

پژوهشهای پاره‌ای از محققان آلمانی مانند **اشپیگل** و **مولر**^۴ که رنج ماندن در غربت را برای فرا گرفتن رموز زبان سانسکریت و آشنائی با سرچشمه آراء زرتشت بر خود هموار کردند آن دسته از پژوهشگران انگلیسی را که در هندوستان زبان فارسی می‌آموختند به تحقیق درباره زرتشت و مسائل مهم دیگری از آن جمله واژه شناسی و ادیان تطبیقی تشویق کرد. چنان‌که نمونه‌ای از این‌گونه پژوهشها را

1- S. Laing	2- Bharuch
3- Ervad Sheriarji	4- Muller

می‌توان در دو مقاله موفات^۱ در مجله موسوم به هیبرت^۲ شماره‌های سال ۱۹۰۲ و ۱۹۰۳ جستجو کرد. * (۸) مقاله‌های محققانه موفات در زمینه ادیان تطبیقی، از آن جمله نفوذ تمدن ایران باستانی و آراء پیامبر ایرانی زرتشت در نخستین مراحل تکوین عیسویت است؛ و یا ضمن یادنامه اشپیگل که به سال ۱۹۰۸ م. در بمبئی به چاپ رسید مقالاتی درباره دو واژه هورمز و اهریمن در کتاب اوستا و هم چنین واژه‌های دیگری که از این دو مایه گرفته و دگرگون شده است دیده می‌شود. * (۹) درین زمینه از محقق انگلیسی ادوارد ج. تاماس^۳ مؤلف تاریخ زندگی بودا^۴ و ترجمان سرودهای دینی ودا^۵ باید نام برد که نتیجه پژوهشهایش مانند محقق فرانسوی دوشن گیمین^۶ (استاد مطالعات هند و اروپائی در دانشگاه لیژ) کمک فراوانی به شناخت بنیادهای آیین زرتشتی کرده است. تاماس مانند گیمین درباره آیین باستانی هند و اروپائیان که گونه‌های چند تا پرستی بوده و درین باره که پاره‌ای از خدایان یا دیو اس (از سانسکریت دیواودیو) کاملاً جنبه اخلاقی داشتند مانند میترا و وارونا^۷ مطالب زیادی نوشته است.

گذشته از کتاب تعالیم زرتشت و فلسفه دینی پارسیان که نوشته

- 1- J. Moffat
- 2- Hibbert
- 3- E. J. Thomas
- 4- The Life of Buddah as legend and history
- 5- Vedic Hymns
- 6- Jacques Duchesne Guillemin
- 7- Varuna

کاپادیا^۱ بود و به سال ۱۹۱۳ منتشر گردید * (۱۰) در خلال هفت ساله از ۱۹۱۱ تا ۱۹۱۷ میلادی سه کتاب از محقق انگلیسی مولتون^۲ به چاپ رسید که اولی در باره یشت هاوگات‌ها و ادبیات مذهبی ایران باستان، دومی درباره نژادنگاری و پیوستگی آن با آغاز رواج آیین زرتشت و بالاخره سومی درباره مآثر دین و معتقدات زرتشتی در دوره‌های نوین زیر عنوان گنجینه مغان^۳ بود. * (۱۱) در همین دوره به پژوهشهای جالبی در بمبئی بر می‌خوریم که مسلماً در تحقیقات بعدی دانشمندان انگلیسی مؤثر افتاده است از آن جمله اعتقاد عیسویان به سن میشل^۴ و همانندی آن با آیین میترا یا مهرپرستی که در مجله انجمن تحقیقات مردم شناسی بمبئی درج گردید و یا کتابی که درباره شعائر و تشریفات و رسوم پارسیان منتشر شد.

از دهه سوم سده میلادی کنونی تا به امروز دایره آگاهی مردم انگلیسی زبان نسبت به زرتشت و آئین وی گسترش بیشتری یافته است چه علاوه بر ترجمه سرودهای مذهبی * (۱۲) و کتابهای دیگری در باره اصول عقاید زرتشتیان، بحث درباره تاریخ تولد و دوران زندگی زرتشت، نفوذ آراء زرتشتی در دین یهود، و بالاخره مبانی معتقدات زروانیان به مراحل جالب توجه رسیده است. بحث درباره تاریخ تولد زرتشت چه در میان محققان انگلیسی زبان و چه فرانسویان و چه آلمانهای علاقه‌مند در خلال نیم قرن گذشته ادامه داشته است. شارپانتیه^۵ نخستین بار مطالب ضد و نقیضی را که درین باره به نظرش رسیده بود طی مقاله

- 1- S. P. Kapadia
- 2- J. H. Moulton
- 3- The treasure of the Magi
- 4- St. Micheal
- 5- J. Charpentier

مفصلی در مجله دانشکده مطالعات شرقی و افریقائی لندن به چاپ رسانید. * (۱۳) در همین زمینه هارولد بیلی^۱ و رابرت زی نر^۲ و والتر هنینگ^۳ نیز مطالبی نوشته اند که محقق علاقه مند باید به نوشته های هر کدام مراجعه کند.

خلاصه این رشته پژوهشها که اصولاً با حاصل تحقیق دیگر پژوهشگران تضادی ندارد آن است که زرتشت در اواخر سده هفتم و اوایل سده ششم پیش از میلاد دیانت مردم ساکن ایران یا دقیق تر بگوئیم ساکنان خوارزم بزرگ یا گوشه شمال شرقی ایران کنونی را که میراثی از نیاگان هند و اروپائی آنان بود اصلاح کرد. زرتشت در حدود سی سال داشت که از الهامی غیبی برخوردار شد و چهل ساله بود که آغاز دعوت کرد و ظاهراً دو سال پس از آن که خود را پیامبر نامیده بود گشتاسب را به آیین خود خواند. محققان انگلیسی و به طور کلی اروپائی، نام شاه ایران را هیس تاسپ^۴ می نویسند و این مطالب با آنچه فردوسی از زبان دقیقی در شاهنامه اش در بیان ظهور زرتشت و سرگذشت گشتاسب فرموده است مطابقت دارد:

چو يك چند گاهى بر آمد بر اين ،

درختى پديد آمد اندر زمين ،

از ايوان گشتاسب تا پيش کاخ ،

درختى گشن بيخ و بسيار شاخ ؛

1- H. Bailey

2- R. Zaehner

3- W. Henning

4- Hystaspes

همه برگ او پند و بارش خرد:

کسی کز چنوبر خورد کی مرد؟

خجسته پی و نام او زرد هشت:

که اهریمن بد کنش را به کشت .

به شاه جهان گفت پیغمبرم،

سوی تو خرد رهنمون اندرم .

به هر تقدیر پژوهش های جدید از مختصر شرح حالی که جا به جا

نشانه هایی از آن درگات ها وجود دارد و اشارات شاهنامه که قطعاً مبنی

بر خدا این نامه است ، و آنچه در نوشته های پژوهشگران بلند پایه ایران

و مورخان دوره اسلامی دیده می شود فراتر نمی رود . از فلذکه و انك تیل

دو پرون و هاید گرفته تا اسپیکل ، دارمس تر ، دوشن گیمین ، تاماس ،

بیلی ، وهنینگ همه معتقدند که روایات ایرانی را نمی توان با دلیل دندان

شکنی رد کرد . طبق این روایات گفته اند که زرتشت ۲۵۸ سال پیش از

چیره شدن اسکندر بر ایران (۳۳۰ ق . م .) می زیست اگر این تاریخ

را قطعی ندانیم باید بگوئیم که به احتمال زیادی زرتشت در چنین تاریخی

می زیسته است و از آنجا که طبق روایات ایرانی آن پیامبر گرانمایه

هفتاد و هفت سال عمر کرده است لذا باید گفت که زرتشت در اثناء دهه دوم

یاسوم سده هفتم قبل از میلاد به دنیا آمده و حدود نیمه سده ششم قبل از

میلاد در گذشته باشد . به این حساب تقریبی یا با ملاحظه همه اطلاعات

دیگری که پژوهشگران به چنگ آورده اند و دوشن گیمین نیز آنها

را تأیید کرده است موثق ترین سنوات تولد و درگذشت زرتشت از این

قرار می شود :

۱- ۶۱۸ ق. م. تا ۵۴۱ ق. م. که جمعاً ۷۷ سال است

۲- ۶۲۸ ق. م. تا ۵۵۱ ق. م. » » » »

۳- ۶۳۰ ق. م. تا ۵۵۳ ق. م. » » » »

پژوهشهای دانشمندان انگلیسی زبان، از آن جمله جاکسون امریکائی، خدمت‌گرا نیهائی به نشر و اشاعه مطالب ارزنده‌ای در باره زرتشت کرد. نوشته‌های پاره‌ای از آنان، از جمله بیلی، زی‌نر، وهنینگ به دانشجویان ادیان تطبیقی نشان داد که چگونه تعالیم دینی زرتشت پس از پراکنده شدن در جهان به تکوین و پیشرفت اصول عقاید دین یهود، آیین عیسی، و شریعت اسلام مؤثر افتاده و حتی از میان افکار فلاسفه یونان سر از گریبان بدر کرده است. این پژوهشگران متوجه شدند که آیین ساده و زیبای زرتشتی چه درخشش و نیروئی داشته است و کرا را بازنمایی از این عقاید را در میان چکامه‌های سخن‌سرایان انگلیسی زبان می‌یابیم. کرا را از زبان آنها می‌شنویم که جهان نبردگاه نیکی و بدی است، و این ستیز و درگیری دو تائی نه تنها صرفاً جنبه معنوی و اخلاقی ندارد بلکه در تمام امور جهان در سراسر تاریخ بشری تجلی می‌کند و سرانجام باید نیکی بر بدی چیره شود و اهریمن مقهور سر پنجه هر مزدگردد. همو که جهان را آفریده و آخشیح‌های چهارگانه را آفریده آدمی را به مانند خویش از نیکی پدید آورده است. یزدان به آفریده خویش اراده داده است تا میان نیک و بد فرق نهد و از آن دویکی را برگزیند و چه نیکبخت آفریده‌ای که نیکی راگزیند.

پیش از آن که این مبحث به پایان آید باید از سه تن محقق انگلیسی نام ببریم که هر کدام از آنها در زمینه مطالعات اوستائی و

زرتشتی و مسائل مربوط به زبان و دین ایرانیان باستانی صاحب تألیفات عدیده‌اند و آن سه محقق عبارتند از هنینگ، بیلی، و زی‌نر.

والتر بر و نوهنینگ^۱ در بیست و ششم اوت سال ۱۹۰۸ میلادی در آلمان به دنیا آمد و در دانشگاه معروف گوتین‌گن که یکی از مهم‌ترین مراکز تحصیل زبانهای شرقی در اروپا بود تحصیل کرد و در بیست و سه سالگی از همان دانشگاه به دریافت درجه دکتری نایل آمد. در سالهای ۱۹۳۰ و ۱۹۳۱ که والتر هنینگ در بازپسین مراحل تکمیل تحصیلات خود بود اندک اندک مرام نازی در آلمان جان می‌گرفت. هنینگ دانشمندی که آدمی بلند نظر، آزاده، ژرف بین و افتاده بود از آغاز فلسفه نازیسم را که متکی به برتری نژادی و نفرت از یهودیان بود مخالف آراء و عقاید خویش دید و در چهار دیواری دانشگاه به ستیز با آن مرام برآمد؛ اما تدریجاً چون ریشه درخت ستمگری را نیرومند دید و متوجه شد که ستیزه‌جویی با گروهی فرصت طلب و ابله به زیان وی و حتی ممکن است به بهای جاننش تمام شود جلای وطن اختیار کرد و در انگلستان توطن‌گزید. مؤلف پاره‌ای از ویژگیهای اخلاقی هنینگ را در جائی دیگر نوشته است و به همین سبب در این مبحث به پژوهشها و کارهای علمی وی بسنده می‌کند.

هنینگ پیش از فراغ از تحصیل پژوهشهای خود را با گردآوری حدیث‌های اسلامی آغاز کرده بود و به همین سبب وی در چاپ مجموعه احادیث اسلامی در لیدن که به سال ۱۹۳۰ م. منتشر گردید سهم بزرگی بر عهده داشت. احاطه وی بر مسائل مربوط به ایران باستان و اصول

عقاید زروانی و مانوی به حدی در محافل علمی عهد شناخته شده بود که در ۱۹۳۲ م. وی را از طرف فرهنگستان پروس (برلن) مسئول چاپ و نشر دست نبشته‌های مانوی یعنی انتشار باقیمانده آثاری کردند که از ویرانه‌های تورفان در ترکستان چین و دیگر جاها بدست آمده بود. در سال ۱۹۳۶ م. از جانب جمعیت پارسیان جهان وی را به پاداش پژوهشپایش در باره زرتشت و تمدن ایران باستانی دانشیار مطالعات ایرانی در دانشکده مطالعات شرقی و افریقائی لندن کردند. از سال ۱۹۳۹ تا ۱۹۴۷ وی در کمبریج تدریس می‌کرد و از آن پس تا ۱۹۶۱ م. ابتدا مدرس مطالعات آسیای مرکزی و سپس استاد آن رشته در دانشگاه لندن بود و ضمناً دو سالی نیز ریاست شعبه مطالعات خاورمیانه و خاور نزدیک را در دانشکده مطالعات شرقی و افریقائی دانشگاه لندن برعهده داشت. در ۱۹۶۱ م. هنینگ برای تدریس به کالیفورنی آمریکا رفت و سرانجام در هشتم ژانویه ۱۹۶۷ که هنوز پنجاه و نه سال تمام از عمرش نمی‌گذشت بدرود زندگی گفت.

والتر هنینگ در خلال عمری نسبتاً کوتاه خدمات زیادی به اشاعه فرهنگ ایران کرده است که تربیت گروهی از زبده‌ترین پژوهشگران و محققان امروزی ارزنده‌ترین آنهاست. پژوهشهای خودهنینگ در باره گویش‌های مردمان ایران باستانی، اصول عقاید مانویان، ترجمه مطالب گرانبهایی از پهلوی میانه و اشکانی و مقالات وی در باره پیدایش مانی و ظهور زرتشت کم‌افراوانی به محققان اخیر کرده است. هنینگ هنگامی که چهل و دو ساله بود یعنی در ۱۳۲۹ خورشیدی بنا بدعوت وزارت فرهنگ (آموزش و پرورش کنونی) به ایران رفت و در آن جا با همکاری

گروه علمی تخت جمشید به ریاست آقای سید محمد تقی مصطفوی از تمام سنگ نبشته‌ها قالب گرفت و بعد از مطالعات دقیقی نتایجی را که یافته بود منتشر کرد. از جمله کارهای دقیق هنینگ قالب گیری و خواندن سنگ نبشته‌های پهلوی و اشکانی در تنگ سروک بهبهان بود.

قالب‌گیری و خواندن سنگ نبشته‌ها کار تازه‌ای نبود و چنان که در مبحث مربوط به احوال و آثار هنری رالین سون دیدیم وی درین راه یکی از پیشگامان شمرده می‌شود. در فاصله سفرهای تحقیقی هنری رالین سون و رفتن والتر هنینگ به ایران چند تن دیگر از محققان انگلیسی درین زمینه خدمات شایانی ایفا کرده‌اند که همواره نامشان در خاطر‌ها خواهد ماند. از آن جمله اند سر کنت لوفتوس^۱، سر هنری لایارد^۲، آر توراوانز^۳، ادوارد تاماس^۴ و وست^۵ که این دو تن آخری در ۱۸۶۸ و ۱۸۶۹ م. در خواندن کتیبه شاپور اول درغار حاجی آباد مشتمل بر شرحی در باره تیراندازی شاه در برابر بزرگان کشور رنج فراوان بردند؛ و همین وست بعداً زیر نظر ماکس مولر^۶ متون پهلوی را در پنج بخش به چاپ رسانید.

E. W. West. Pahlari texts pts. 1-5 Edited by

F. Max Muller .

مهمترین آثار تحقیقی هنینگ در شش کتاب مختلف دیده می‌شود

1- Sir Kenneth Loftus	2- Sir Henry Layard
3- Arthur Evans	4- Edward Thomas
5- E. W. West	6- F. Max Muller

از این قرار: کتاب فعل در فارسی میانه^۱ که به زبان آلمانی در ۱۹۳۳ م. منتشر گردیده است. کتاب دعا و اقرار به معاصی مانویان^۲؛ که آن هم به زبان آلمانی در ۱۹۳۷ م. به چاپ رسیده است. کتابی درباره سغد و سغدیان^۳ به تاریخ ۱۹۴۰ و کتاب متون مانی و فارسی میانه در ۱۹۵۱ و شرح حال زرتشت با عقایدی در باره تاریخ تولد و ظهور آن پیامبر که در ۱۹۵۲ میلادی در انگلستان منتشر شد. و دو مجموعه پای ملخ^۴ (۱۹۶۲) و سنگ نبشته‌های کرتیر (۱۹۶۳). * (۱۴)

بی هیچ گفتگوهیننگ بهترین میراثی که از خود به جا نهاد روش ویژه تحقیقی و پژوهشهای مفصلی درباره زرتشت و مانی بود و اغراق نیست اگر گفته شود که نوشته‌های وی درین باره جامع‌ترین منابع برای محققان امروزی و آینده است. کار وی از این نظر اهمیت دارد که به هنگام رسیدن به درجه اجتهاد یافته‌های محققان و باستان‌شناسان پیشین در تورفان یعنی بخش‌هایی از کتاب شاهپورگان و ترجمه پهلوی انجیل که در غارهای توئن‌هوآنک^۵ واقع در ترکستان چین پیدا شده بود برای بهره‌برداری در دسترس وی قرار گرفت.

هیننگ در گردآوری شرح حال مانی و بحث در باره اوراق تذهیب شده ایغوری و سغدی و پهلوی به منابع اسلامی و مورخان ایرانی نیز نظر داشته است و جا دارد که محقق در آینده به طرزی علمی کلیه

1- The verb in Middle Persian

2- A Manichaen prayer and confession book .

3- Sogdica 4- A locust's leg

5- Touen Houang

نوشته‌های افرادی چون اشپیگل، جاکسون، و هنینگ را با مطالب پراکنده مسعودی در مروج الذهب و نوشته‌های ابوریحان در کتاب آثار الباقیه و همچنین الفهرست ابن ندیم یکجا گرد آورد و ضد و نقیض‌ها را بیرون بریزد و شرح حال پاکیزه‌ای از مانی آن پیامبر همدانی زاده با همه عقاید و آراء وی در اختیار دانشجویان قرار دهد. این کار از آن نظر اهمیت دارد که کمبود پژوهشهای يك محقق را می‌توان از روی نوشته‌های محقق دیگری که از روزه‌ای دیگر بر آن پدیده نگریسته است جبران کنیم.

برسبیل معترضه‌ای لازم یادآوری این نکته خالی از فایده نیست که میان همه محققان درباره تولد مانی کرفکو فرزند پانک همدانی، درباره زادگاه و معاصران وی و حتی درباره پاره‌ای از عقاید وی یا منسوب به وی اختلاف روایات به حدی است که دانش پژوه را سرگردان می‌کند. * (۱۵) بیشتر محققان بر اساس گفته‌های ابوریحان بیرونی در کتاب آثار الباقیه تولد مانی را سال ۵۲۷ تاریخ اسکندر (یا به سخن دیگر غلبه اسکندر را بر ایران چنان که پیشتر گفته شد مبدأ تاریخ دانسته‌اند) ضبط کرده‌اند. مسعودی در مروج الذهب و کتاب التنبیه^۶ و الاشراف، مانی را همزمان با کلودیوس دوم، قیصر، یا امپراتور روم می‌داند. گرچه اساس احتساب تقریب و فرض است پر دور نیست که مانی در سال ۲۱۵ میلادی یا اندکی پس از آن متولد شده باشد. از این نظر سخنان مسعودی و از او مهمتر ابوریحان بیرونی برای محققان موثق‌تر از دیگر نویسندگان اسلامی است گو این که مطالب

این ندیم در کتاب الفهرست مفصل‌تر و دقیق‌تر از بیرونی و مسعودی باشد * (۱۶) و چنان‌که بیلی، هنینگ و زی‌نر هر سه اشاره کرده‌اند محقق باید از گفته‌های آلوده به بغضی که در باره مانی و مانویان گفته‌اند حذر کند.

هارولد بیلی^۱ که وی را یکی از بزرگ‌ترین استادان زبان سانسکریت و یکی از ویژه‌کاران زبانهای باستانی ایران می‌شمردیم در شانزدهم ماه دسامبر ۱۸۹۹ میلادی در شهرستان ویلت‌شیر^۲ انگلیس بدنیا آمد. این دانشمند در آغاز از هیأت‌امنائی دانشکده مطالعات شرقی و افریقائی دانشگاه لندن و چندی هم دانشیار مطالعات ایرانی در همان دانشکده بود. وی از ۱۹۳۶ تا ۱۹۶۷ که به سن بازنشستگی رسیدگرسسی زبان سانسکریت را در دانشگاه کمبریج داشت. وی مدت پنج سال (۵۲ - ۱۹۴۸ م.) رئیس انجمن واژه‌شناسان بریتانیا بود و بیست سال از ۱۹۴۶ تا ۱۹۶۷ میلادی وظائف ریاست انجمن شاهی آسیائی را بر عهده داشت.

مقاله‌های مفصل و مفید هارولد بیلی درباره مسائل مربوط به تمدن ایران باستانی، زرتشت و اصول عقاید زرتشتیان، مانی و مانویان، دشواریهای پژوهشگر در یافتن رازهای پنهان تاریخ از خلال متن‌های بودائی و ختنی و بسیاری دیگر از موضوع‌های مربوطه را می‌توان در شماره‌های مختلف مجله دانشکده مطالعات شرقی و افریقائی لندن و یا مجله انجمن شاهی آسیائی لندن یافت. پاره‌ای از مقالات و رسالات بیلی به آلمانی و سوئدی نیز ترجمه و چاپ شده است. در میان تألیفات بیلی علاوه بر

1- Sir Harold Bailey

2- Wiltshire

متن‌های بودائی (۱۹۵۱ م.) و مجله‌های هفتگانه متن‌های ختنی که از ۱۹۴۵ مرتباً از زیر چاپ درآمده است از کتاب مسائل زرتشتی در متن‌های سده نهم^۱ باید نام برد که به سال ۱۹۴۳ م. به چاپ رسیده است. بیلی هنوز به پژوهشهای خود ادامه می‌دهد و با هیأت امنای تاریخ کمبریج چنان‌که پیشتر گفته شد همکاری دارد.

سومین پژوهشگری که از او درین مبحث یاد می‌کنیم رابرت چارلز زی‌نر^۲ است که سمت استادی در رشته ادیان و اخلاقیات شرقی دانشگاه اگسفورد را دارد. وی در هشتم ماه آوریل ۱۹۱۳ در شهر تان‌بریج^۳ در شهرستان کنت^۴ به دنیا آمد و تحصیلات عالی خود را در اگسفورد و کمبریج تکمیل کرد. زی‌نر مانند پروفیسور لمبتون چندی را در سفارت انگلیس در تهران به انجام وظایف کاردار مطبوعاتی (۱۹۴۳ تا ۱۹۴۷ م.) پرداخت. به سال ۱۹۵۰ وی را به سمت دانشیاری زبان و ادبیات فارسی در اگسفورد تعیین کردند؛ اما سال بعد وی دوباره برای ادامه پژوهشهایش و ضمناً انجام وظایف رایزنی سفارت عازم تهران شد و تا سال ۱۹۵۲ در ایران بود. زی‌نر چندی نیز به تدریس در دانشکده مطالعات شرقی و افریقائی دانشگاه لندن سرگرم بود.

این محقق پرکار مانند پژوهشگرانی که پیشتر از آنها یاد کردیم درباره زرتشت، آیین زرتشتی، اصول عقاید زروانیان، عرفان در میان هندوان و مسلمانان و دیگر مسائل مربوط به ادیان تطبیقی صاحب تألیفات

1- Zoroastrian problems in the 9th century books.

2- Robert Charles Zaehner

3- Tonbridge

4- Kent

است که مشهورتر از همه کتاب: **زروان، آیین زرتشتی بر سر دوراهی**^۱ است. که به سال ۱۹۵۵ منتشر گردید. درین کتاب زی‌نر شرح می‌دهد که چگونه اعتقاد به زروان یعنی زمان ابدی و بی‌کران تنها پدیده‌ای که خلق نشده، و در عین حال همه چیز در جهان از آن ناشی می‌گردد از اصول عقاید پیشین‌جداشد و چگونه در این آیین جدید زروان به یکسان پدر نیک و بد گردید* (۱۷) چنان که دیگر جائی برای شناخت نیک و بد نماند. چگونه زروان خداوندگار سر نوشت و مرگ و بالاخره قانون طبیعی گردید و برای نخستین بار به انسان القاء گردید که چون پیمانۀ زندگی پر شود در برابر آن زمان‌گریزی و گزیری نخواهد بود. درین کتاب بطور خلاصه تضادی که میان پاره‌ای از آراء نوین و نخستین عقاید زرتشتی بوجود آمد نشان داده شده است. کتاب زی‌نر چنان که بسیاری از ویژه‌کاران این رشته خاطر نشان ساخته‌اند از لحاظ احتواء بر موضوع و مطالب مربوط واقتراق میان آیین زروانی و دین زرتشتی منبع مهم و ارزنده‌ای است گو آن‌که پاره‌ای از دیگر پژوهشگران با بعضی از نتیجه‌گیریهای زی‌نر موافق نیستند و درین باره مقالاتی نیز نوشته شده است.* (۱۸) بهر حال درباره زرتشتیان، مانویان، مزدکیان و زروانیان پژوهش ادامه دارد و دانشجوی علاقه‌مند باید به مقالاتی که در چند ساله اخیر از طرف محققان دانشگاه‌های مختلف بریتانیا و از آن جمله مری بویس^۲ استاد مطالعات ایران باستان در دانشکده مطالعات شرقی و افریقائی لندن به چاپ رسیده است مراجعه کند.

- 1- Zurvan, A Zoroastrian dilemma
- 2- Mary Boyce

دیگر آثار رابرت چارلز زی‌نر کتاب **آموختنی‌های مغان**^۱، **تصوف پاک و ناپاک**^۲، **عرفان هندوان و مسلمانان** و بالاخره کتاب معروف **پنگاه و بیگاه آیین زرتشتی**^۳ است که به سال ۱۹۶۱ میلادی انتشار یافت.

با به پای اینگونه پژوهشها درباره ادیان باستانی ایران، مطالعات باستان شناسی، و حفاری در نقاط مختلف ایران به همت محققان باستان شناس انگلیسی ادامه یافته است. بیشتر گفته شده که از دیرباز دانشمندان مورخ و مورخانی که به باستان شناسی علاقه داشتند در روشن ساختن سوانح و زوایای تاریخ ایران کوشش ورزیده‌اند. هنری رالین سون که مبحثی را جداگانه به وی اختصاص داده‌ایم رموز خط میخی را پیدا کرد و علاقه بسیاری از دانشمندان انگلیسی و غیر انگلیسی را به جستجوی در خرابه‌های شوش برانگیخت چنان که می‌توان اکتشافات سرهنری لایارد^۴ را در خرابه‌های نینوا و بابل باستانی دنباله کار رالین سون دانست.* (۱۹) در دهه سوم سده نوزدهم علاقه محققان انگلیسی معطوف به کوره‌های خلیج فارس گردید و به همین سبب نگاهی به مقاله‌های مندرج در مجله انجمن جغرافیائی لندن و انجمن جغرافیائی بمبئی نشان می‌دهد که مساحتی در کرانه خلیج فارس، پیدا کردن مرکز بازرگانی خلیج، که از دیرباز تصور می‌رفت باید در ویرانه‌های بندر سیراف باشد

- 1- The teaching of Magi (1956)
- 2- Mysticism Sacred and profane (1957)
- 3- The Dawn and Twilight of Zoroastrianism
- 4- Sir A. H. Layard

پیشرفت شایانی کرده بود. انتشار تألیفات ادوارد تاماس^۱ درباره اردشیر پاپکان، شاپور اول و جانشین وی با توضیحات و تفسیرهایی درباره سنگ‌نبشته‌های غار حاجی آباد، ادعای آن پژوهشگر در باره عیسوی بودن شاپور که والرین امپراتور روم را اسیر کرد، ملاحظات وی در باره پایکولی، و نخستین کتابهای دوره ساسانی * (۲۱) همه مستقیماً در نتیجه ترغیب و تشویق سرهنری رالین سون بود.

بزرگ‌ترین شاگرد رالین سون سرمارک اورل اشتاین چنان که گفتیم در راه کشف رازهای تاریخ باستانی ایران پیشگام بود. وی نخستین پژوهشگری بود که راه بهره‌گیری از نقشه برداری هوایی را به شاگردان خویش نشان داد و کراً باستان شناسان را متوجه اهمیت کاوش در کرانه‌های جنوبی و بخشهای شرقی ایران ساخت. اغراق نیست اگر بگوئیم که تحقیقات و کاوشهای مارک اورل اشتاین توجه بسیاری از زبان شناسان را به ناحیه شمال غربی هند و ترکستان جلب کرد و همین امر انگیزه پژوهشهایی گردید که راه را برای شناخت زبانهایی چون ایغوری، تخاری، سغدی، و ختنی هموار گردانید. بر اساس سنتی که مارک اورل اشتاین بر جا نهاده بود از یک طرف بواسطه علاقه دانشگاه آگسفورد و باستان شناسان انگلیسی و از طرف دیگر به سبب آگاهی و علاقه خود ایرانیان، به پامردی دولت ایران موجباتی برای یک رشته کاوشهای دیگری از آن جمله در صفحات غربی و جنوبی ایران زیر نظر بنگاه انگلیسی مطالعات ایرانی در تهران فراهم آمد.

1- Edward Thomas

2- The British Institute of Persian Studies

کاوشهای چندین ساله هیأت باستان شناسان انگلیسی در ایران زیر نظر دکتر دیوید استروناخ^۱ و دکتر دیوید وایت‌هاوس^۲ که از کمک‌های مادی و معنوی موزه بریتانیا و فرهنگستان آن کشور برخوردار بوده به کامیابیهای چشمگیری نائل آمده است. * (۲۲) از یافته‌های مهم این گروه از باستان شناسان انگلیسی پرستشگاهها و آتشکده‌هایی در مغرب و بقایای شهر باستانی سیراف در جنوب ایران است. سیراف که به گفته جغرافیا نویسان دوره اسلامی شهری پر جمعیت و جایگاه ثروتمندترین و روزبه‌ترین بازرگانان ایرانی بوده است اینک به همت باستان شناسان انگلیسی چهره اصلی خود را به ما نشان می‌دهد.

سیراف ظاهراً قدیمی‌تر از آن است که قرن‌ها ما می‌پنداشتیم. این بندر در آغوش بندر طاهری امروزی، با ژرف بینی و دوراندیشی شگرفی ساخته شده بوده است چه نه تنها ناوها در آن بندر از خشم بادها و جوشش امواج در امان بوده‌اند، بلکه موقعیت بندر در سیراف و فیروزآباد و شیراز به بازرگانان کمک فراوانی می‌کرده است. کشف دیوارهایی به موازات دریا، پیدا شدن جاده پهنی که بازار سیراف بوده، مرکز سفالگری که دست‌کم سی کوره آجرپزی در آن جا دیده شده و راه آبهای نهگانه از روی ستونهای سنگی، گرمابه‌ها و سردخانه‌ها، بناهای یک یا چند آشکوبه که هنوز موارد استعمال آنها روشن نیست همه دلالت بر قدمت شهر سیراف و روزبهی آن می‌کند. تصور می‌کنند که پاره‌ای از این ساختمانها باید ارتباط با کارهای نیروی دریایی داشته

1- Dr. David Stronach

2- Dr. David Whitehouse

باشد و امکان دارد که پاره‌ای دیگر کاروانسراها یا انبارهای گمرک بوده است. آن چه موید این گونه ادعاهاست آن که حتی تا دوره فرمانروائی آل بویه این بخش از خلیج فارس از لحاظ بازرگانی شهرت و رونق بسزائی داشته است.

پیدا شدن مسجدی در میان حفاریهای باستان شناسان انگلیسی که از سه طرف پیوسته و محاط با بازار بوده نموداری از يك هزار سال تکامل شهر سیراف است. گمان می‌رود که آن چه بر روی مسجد اصلی سیراف از سده‌های نهم و دهم هجری قمری یافته‌اند رو بنای مسجدی است که شاید پی آن در نخستین سده‌های اسلامی در سیراف ریخته شده باشد چنان که یافتن بقایای مناره‌هایی در نزدیکی در ورودی مسجد این گونه حدس‌ها را تا حدودی تأیید می‌کند. می‌گویند که مسجد اصلی سیراف مسجد کوچکی بوده که در سده سوم مناره کوچکی داشته و بر روی سکوئی بلندتر از زمین ساخته شده بوده است. آن چه این حدس‌ها را تأیید می‌کند یافتن تکه‌های فلز و ظرفهای سفالین و مهرهای دوره ساسانی است. از دوره ساسانی نیز گورهایی پیدا شده که مانند دخمه یا نقب در دیوارها کنده بوده‌اند و به همین سبب باستان شناسان انگلیسی اکنون اعتقاد راسخ دارند که فیروزآباد در عهد پادشاهی شاپور اول بسیار آباد و در آن عهد توجه به راه ارتباط میان سیراف و فیروزآباد بیش از پیش معطوف گردیده بود. * (۲۳)

یافته‌های باستان شناسان انگلیسی در ده سال اخیر، به ویژه مهرها، سکه‌ها و تکه‌های عاج سال به سال اهمیت دریاوردی دوره ساسانیان را بر ما روشن‌تر ساخته است. این کشفیات سخنان مورخان

رومی به ویژه پروکوپئوس^۱ را درباره وجود کوچ نشین‌های ساسانی در سیلان و مناسبات بازرگانی دریائی میان چین و ایران و گفته‌های وقایع نگاران نسطوری را درباره رفت و آمد بازرگانان و ملوانان ایرانی بین بنادر ایران و هند و آبهای چین و آوردن کالاهای بلوری از دلتای مکانگ^۲ در هندوچین به بندر سیراف تأیید می‌کند.

منابع و توضیحات فصل هجدهم

- 1 - The Desatir or sacred writings of the ancient Persian prophets. Translation and commentary, 2 vols. Bombay 1818.
- ۲ - وی مقاله مفصلی درباره منشأ وریشه آیین زرتشتی چنان که از کتاب اوستا مستفاد می شود در مجله انجمن شاهی آسیائی لندن به تاریخ ۱۸۸۸ منتشر ساخت. ن. ک. به آن شماره از ص ۲۷۳ به بعد.
- ۳ - Essays on the sacred Language, writings and religion of the Parsis, Translated by E.W. West. 1884.
- ۴ - عنوان کتاب محتویات نساگهائی در کتب مقدس مشرق زمین است. Contents of the Nasks in Sacred books of the East vol. 37 1892.
- توضیح آنکه نساگ در لغت پهلوی به معنای کتاب یا فصل آمده است.
- ۵ - از این مقاله در شماره ۲ یاد کردیم.
- ۶ - A Modern Zoroastrian by S. Laing. LONDON, 1890.
- ۷ - An Essay on the Zoroastrian Religion and Customs, by Bharucha and Ervad Sheriarji. Bombay, 1893
- ۸ - Zoroastrianism and Primitive Christianity (Persian Influences) Hibbert Journal 1903 PP 763 to 80 1904 pp 347 to 59
- ۹ - Etymological Studies of Ormazdian and Ahrimanian Words in Avesta, by L. Frachtenberg. Spiegel Memorial Vol. Bombay 1908 pp 269 to 89.
- ۱۰ - The Teaching of Zoroaster and the Philosophy of the parsee Religion, by Kapadia S.p. 1913. J.H.Moulton.

- 1 - Early Religious poetry of persia. Cambridge 1911.
- 2 - Notes on Iranian Ethnography. Cambridge 1913.
- 3 - Early Zoroastrianism. 1913.
- 4 - The Treasure of the Magi: a Study of Modern Zoroastrianism. 1917.
- ۱۲ - سرودهای مذهبی زرتشت به همت م. هنینگ از فرانسه در ۱۹۵۲ ترجمه شد.
- M. Hening. Hymns of the Zarathustra. 1952.
- در ۱۹۵۹ فقط ترجمه يك يشت را گرشویچ در لندن به چاپ رسانید.
- ن. ک. به
- The Avestan Hymn to Mithra. Translated by I.Gershevitch (1959)
- ترجمه کامل یشتها به زبان انگلیسی موجود نیست و تا جایی که آگاهی داریم کاملترین مجموعه همان ترجمه آلمانی است از لومل زیر عنوان: Die Yastodes Awestaby H. Lommel (1927)
- The date of Zoroaster, by J. Charpentier. BSOAS - 13 1923-53-pp 747 - 55
- ۱۴ - درباره کرتیر تاملتها میان محققان اختلاف نظر بوده است. به عقیده پاره ای و از آن جمله وست کرتیر بمعنای افسر بوده است. کریستن سن و هر تسفلد معتقد بودند که این عنوان تنسریاتوسر بوده است. آخرین محقق که به طور قطع درین باره نظر داده است مارتین اسپرینگ لینگ Martin Springling آمریکائی است که پس از خواندن سنگ نبشته های دور کعبه زرتشت گفته است که این عنوان هیربذان هیربذ شاپور اول پادشاه ساسانی بوده است.
- ۱۵ - برخی او را زاده نیشابور و گروهی او را از اهل بابل دانسته اند. به روایتی هرمز فرزند شاپور و خود شاپور اول بهمانی ایمان آوردند و به روایتی در دوران پادشاهی بهرام اول فرزند هرمز اول به فرمان موبدان کشته شد. به

گفته مسمودی مانی همزمان با کلودیوس دوم بود که جانشین گالی ینوس Gallienus قیصر شد و وی در فاصله سالهای ۲۶۸ و ۲۷۵ میلادی بر امپراتوری روم فرمان می‌راند. برای آگاهی بر جزئیات احوال وی ن. ک. به فصل نهم از کتاب تاریخ انحطاط و سقوط امپراتوری روم تألیف گیبون. ترجمه ابوالقاسم طاهری. ۱۳۴۷ خورشیدی. تهران. صفحه‌های ۱۳۰ و ۱۳۸.

۱۶ - نوشته‌های محمد پسر اسحق مشهور به ابن‌الندیم کامل‌تر و دقیق‌تر است. وی فاضلی ادیب بوده است و چندان اعتنائی به مسائل تاریخی نداشته است لذا نوشته‌هایش اصولاً با نوع مطالب بوریحان تفاوت دارد. بنا بر این ابن‌الندیم از لحاظ جنبه‌های ادبی و به ویژه آراء مانی خواندنی است.

۱۷ - در دیانت مانی پیدایش جهان را از دوزروان یا زمان ازلی بی‌کران که نور و ظلمت باشد میدانند. نور نخستین وجود جهان خلقت واهورا و خدای مینوی است. او را پنج اندام جسمانی است که عبارتند از بردباری، خرد، دانش، درون‌بینی و هوشمندی. و پنج اندام روحانی است که عبارتند از ایمان، عشق، مردانگی، وفا، و حکمت. دومین وجود جهان آفرینش تاریکی است که آنرا زام‌نو خوانده‌اند و او را پنج اندام جسمانی است که عبارت باشند از تاریکی، آتش، میخ، سموم و دود.

۱۸ - یکی از نخستین محققان ایرانی ملک‌الشعراى بهار ضمن خطابه‌ای مفصل به نوشته‌های مورخان اسلامی و پاره‌ای از آراء اروپائیان اشاره کرده است. ن. ک. به جلد دوم بهار و ادب‌فارسی. تهران ۱۳۵۱ در صفحات ۳۹ تا ۷۵.

۱۹ - ن. ک. به Layard. A. H. Nineveh and its remains.

Discoveries in the ruins of Nineveh and Babylon. 1853.

۲۰ - ن. ک. به G.B. Kempthorne درباره مساحت در خلیج فارس به

سال ۱۸۲۸ در مجله انجمن شاهی جغرافیائی لندن J.R.G.S. شماره ۵ سال ۱۸۳۵. همچنین درباره خرابه‌های سیراف در مجله انجمن جغرافیائی بمبئی

شماره ماه مارس - ۱۳ - سالهای ۱۸۵۷ و ۱۸۵۶. همچنین مقاله استیف

A. W. Stiffe در مجله جغرافیائی شماره ۶ صفحات ۷۳ تا ۱۶۶ بتاریخ ۱۸۹۵

در باره ویرانه‌های سیراف. همین نویسنده صاحب مقاله‌های فراوانی در باره خلیج فارس است.

۲۱ - ن. ک. به

Edward Thomas. Early Sassanian Inscriptions, Seals and Coins etc. London 1869.

۲۲ - برای آگاهی به پاره‌ای از این یافته‌ها ن. ک. به:

D. Stronach. Journal of Near Eastern Studies vols. 25-26 Chicago 1966-67

۲۳ - پاره‌ای از مطالب مؤلف در این باره نقل از اظهارات و خطابه‌های

دکتر دیوید وایت‌هاوس و پروفیسور مکس ملوان professor, Sir Max Mallowan در آکادمی شاهی انگلیس است.

کم بوده و مرتباً اجساد قدیمی را درمقابلر به کناری می زده اند تا جا برای درگذشتگان جدید مهیا شود . در چند مورد باستان شناسان ناگزیر شده اند دست کم ده اسکلت را بیرون بیاورند تا به مدفون شدگان اولیه برسند .

یافتن این گورها باعث حیرت باستان شناسان گردیده است ؛ اما هنوز تعیین تاریخ دقیق گورستان میسر نیست . در میان اسکلت های این گورها به چند انگشتی برخوردند که بر روی آنها کلماتی به خط کوفی منسوب به سده چهارم هجری دیده می شود . اکنون سئوالاتی که از هان باستان شناسان را مشغول داشته است از این قرار است :

آیا این گورستان از آن مسلمانان بوده است ؟ اگر نبوده است پس چرا قبور اطراف تعلق به مسلمانان داشته است ؟ یافتن انگشتیها با خط کوفی دلالت بر مسلمان بودن صاحبان قبور می کند یا نه ؟ اگر مسلمان نبوده اند آیا می توان تصور کرد که از خوارج بوده اند ؟ اگر مسلمان بوده اند چرا طرز ب خاک سپردن اجساد باروش متعارفی مسلمین تفاوت دارد ؟ این پرسش هائی است که هنوز برای آن ها پاسخ هائی نیافته اند و تا گورستان های تازه ای را نگشایند و دلایل و براهینی برای رفع ابهام پیدا نشود مسلماً هر چه گفته شود از حدود وهم و گمان فراتر نخواهد رفت . به هر تقدیر اکتشافهای چندین ساله باستان شناسان انگلیسی در بندر سیراف نشان داده است که آن بندر در عهد ساسانی و نخستین دوره های اسلامی چگونه شهری بوده ، چگونه ساختمانهای داشته و چگونه کسانی در نقاط مختلف آن بندر می زیسته اند .

***

پیوست فصل هجدهم

جدیدترین پژوهشها

درباره ویرانه های سیراف و شخصیت مانی

جدیدترین یافته های مهم باستان شناسان انگلیسی در سیراف گورستانی است مشتمل بر چهل گور که آنها را باید متعلق به دوره های بعدی تاریخ سیراف دانست . به گفته دکتر وایت هاوس رهبر هیأت باستان شناسان انگلیسی پیداشدن این گورستان باشکوه فوق العاده مایه بهت و شگفتی گردیده است . بزرگترین این گورها در حدود ده متر مربع است که هر کدام چندین غرفه دارد . تعداد غرفه ها در بعضی مقابر به پنج می رسد که هر یک ظاهراً جای دفن یک زن یا مرد یا کودک را داشته است . به گفته وایت هاوس درباره ای از غرفه ها بیش از ده دوازده اسکلت یافته اند . از این یافته ها چنین استنباط می شود که ظاهراً جا برای دفن

آخرین و جدیدترین کتابی که درباره مانی به زبان انگلیسی منتشر گردیده است کتاب بسیار ارزنده پژوهشگر هلندی ل. اورت^۱ است که مؤلف آن را برسبیل پایان نامه‌ای به منظور گرفتن درجه دکتری در فلسفه و کیش‌شناسی نوشته و به سال ۱۹۶۷ در شهر لیدن به چاپ رسانیده است. کتاب دکتر اورت مانی، توصیفی از شخصیت وی از لحاظ تاریخی و دینی عنوان دارد. خواندن این کتاب نه تنها از برای دانشجویان رشته کیش‌های تطبیقی بلکه همه پژوهشگران و علاقه‌مندان به تاریخ ایران اهمیت دارد.

اورت در مقدمه به تفصیل شرح می‌دهد که چگونه در خلال دوسده هجدهم و نوزدهم میلادی مطالعات فراوانی در باره مانی و آرای وی صورت گرفت و چطور پس از پیدا شدن مواد اصلی تحقیق پس از حفاریهای تورفان پاره‌ای از پژوهش‌های پیشین از درجه اعتبار افتاد. از آنجا که فهرست دکتر اورت صورت جامعی از همه تحقیقات دانشمندان اروپائی و امریکائی بدست می‌دهد سزاوار است ما در اینجا خلاصه‌ای از آن صورت را درج کنیم.

قدیمی‌ترین پژوهش‌ها درباره مانی و مانویت از آن محقق فرانسوی دو بوسو بر^۲ است. دو بوسو بر در خلال سالهای ۱۷۳۴ و ۱۷۳۹ میلادی نمره پژوهش‌هایش را دو مجلد زیر عنوان تاریخ تحلیلی مانی و مانویان^۳ منتشر ساخت. از نوشته‌های این پژوهشگر فرانسوی معلوم است که در آغاز رواج عیسویت در اروپا برپیشانی هر گونه نهضتی که با اصول

1- L. J. R. Ort

2- Beausobre

3- Histoire Critique de Manichee et du Manicheisme.

آرای کلیسای کاتولیک منافات داشت و بهر گونه انحرافی که خشم آباء کلیسا را برانگیخت داغ مانویت می‌زدند. نیز دو بوسو بر در کتابش صراحتاً می‌نویسد که بیشتر اعتقادات اروپائیان درباره مانی از سند مشهور^۱ که منبع عیسوی مظنونی است سرچشمه گرفته و این ظاهرأ سندی است منسوب به اسقف عیسوی موسوم به آرکلوس^۲ که گویا در عهد مانی می‌زیسته و با وی گفت و شنود هائی داشته است. دو بوسو بر نخستین کسی بود که مدعی شد چنین ملاقاتی به احتمال کلی میان مانی و اسقف عیسوی هرگز روی نداده و سند یاد شده را یکی از یونانی زبانان در حدود ۳۳۰ م. جعل کرده است. هم چنین دو بوسو بر نخستین پژوهشگر اروپائی است که صحت روایت مربوط به مانی را که می‌گویند تعالیمش را از سوتیانوس^۳ و تره بین نوس^۴ فراگرفت تکذیب کرد.

از کتابهای مشهور رسیده نوزدهم درباره احوال و آرای مانی دکتر اورت سه تا را نام میبرد از این قرار: کتاب محقق آلمانی بور^۴ که در ۱۸۳۱ م. زیر عنوان^۵ منتشر گردید.

دیگر کتابی که سی و یک سال بعد یکی دیگر از پژوهشگران آلمانی گوستاو فلوگل^۶ زیر عنوان^۷ منتشر ساخت و در آن مؤلف برای نخستین بار از همه منابع عربی به ویژه نوشته‌های ابن ندیم در کتاب الفهرست

1- Acta Archelai

2- Scythianus

3- Terebinthuo

4- F. C. Baur

5- Das Manichäische Religionssystem

6- Gustav Flügel

7- Mani Seine Lehre und Seine Schriften (1862)

بهره گرفته بود. سومی کتاب کنراد کسلر^۱ زیر عنوان^۱ که به سال ۱۸۸۹ م. منتشر گردید و در آن کسلر برای نخستین بار مدعی شد که دین مانی نه آیین عیسی است و نه کیش زرتشتی بلکه دین مستقلی است که باید مستقلًا مورد بررسی قرار گیرد.

مهم ترین یافته های محققان در میان ویرانه های تورفان در ترکستان چین متونی به فارسی میانه و زبان اشکانی بود که راه را برای پژوهش های جدیدی در سده بیستم میلادی هموار ساخت. نتیجه گیریها و آراء جدید محققان را می توان از خلال نوشته های پروفیسور مولر^۲ و پروفیسور ون لو کوگ^۳ که از وی در محبت نقاشی و شرح احوال سر ناماس آرنولد یاد کردیم و دانشمند بلژیکی کومون^۴ و دو تن محقق روسی سالمن^۵ و رادلف^۶ و چند تنی دیگر از جمله ریت زن شستین^۷ و بوسه^۸ جستجو کرد.

در سال ۱۹۳۳ میلادی کشف مهم دیگری صورت گرفت که از پاره ای لحاظ به همان اندازه اهمیت داشت که کاوش های دانشمندان یاد شده در تورفان و آن یافتن دست نبشته های قبطی در دیری واقع در خاک مصر بود. به برکت یافته های دو دانشمند نامی اشمیت^۹ و پولوتسکی^{۱۱} پرده ابهام از روی روایاتی چند درباره مانیکانی به کنار

- 1- Konrad Kessler
- 2- Mani Forschungen über die Manichäische Religion
- 3- F. W. Müller
- 4- A. Von Lecog
- 5- F. Cumont
- 6- Salemann
- 7- W. Radloff
- 8- Reitzenstein
- 9- Bousett
- 10- C. Schmidt
- 11- H. J. Polotsky

می رفت. از جمله دانشمندان انگلیسی زبان که با خواندن ترجمه و چاپ متن های یاد شده کمک فراوانی به رشته مانی شناسی کرده اند والتر برونو هنینگ^۱ و ویلیامز جاکسون^۲ اند که ما در متن به کوشش های آن دو اشاره کرده ایم. از مقاله های پروفیسور هنینگ چهار تا را یاد آور می شویم که هر کدام از آن ها حاوی اطلاعات ارزنده ای است:

اول - مقاله وی زیر عنوان بازپسین سفر مانی در مجله دانشکده مطالعات شرقی و افریقائی لندن در مجلد دهم، بخش چهارم به سال ۱۹۴۲.

Mani's last journey. B. S. O. A. S. Vol. X Part 4.

1942 pp 941-53

در این مقاله مفصل، ترجمه جدیدی از متنی چاپ شده است که ارتباط با آخرین باریابی مانی به حضور بهرام نخست پادشاه ساسانی دارد و نیز مقاله حاوی ملاحظات هنینگ درباره رویدادهائی است که منجر به زندانی شدن مانی گردید.

دوم مقاله ای است درباره کتاب کاوان که در فارسی میانه مراد از کاوان غولان بوده و نیز دو ترجمه از متن های سغدی. این مقاله در مجله دانشکده مطالعات شرقی و افریقائی لندن به سال ۱۹۴۳ به چاپ رسیده است:

B. S. O. A. S. Vol. XI Part 1 1943, pp 52-74.

سوم - مقاله ای است در نشریه موسوم به آسیای بزرگ که ضمن آن هنینگ به تفصیل از تعالیم مانی سخن گفته است:

Asia Major Vol III. Part 2. pp 184-212

چهارم - مقاله ای است در باره اختلاف نظر میان والتر برونو

1- W. B. Henning

2- A. V. W. Jackson